

Typology and Classification of Pottery Produced in Iran during the Safavid Period

Hossein Sedighian* ¹

1- Assistant Professor, Department of Archaeology, Lorestan University, Khoramabad, Iran. Email: Sedighian.h@lu.ac.ir.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received

January 27, 2025

Accepted

June 21, 2025

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

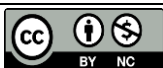
Citation: Sedighian,
H, (2025).

“Typology and
Classification of
Pottery Produced in
Iran during the
Safavid Period”,
*Zagros
Archaeological
Research* 2(1): 162-
191. doi:
10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

ABSTRACT

The Safavid period represents one of the most significant historical eras in Iran with regard to ceramic production. Throughout this era, a wide range of both unglazed and glazed pottery was manufactured and utilized in various production centers. Although numerous studies have been conducted on these ceramics, most have primarily focused on certain well-known types such as blue-and-white ware, Gombroon ware, Kubachi ware, and lustreware. As a result, many other types of ceramics from this period remain inadequately studied and poorly understood. This situation underscores the necessity of conducting an independent and comprehensive investigation into the ceramics of this era. Accordingly, the present study has been undertaken with the aim of establishing a typology and classification of pottery produced during the Safavid period. The central research question of this study is: What types of pottery were produced and used in Iran during the Safavid era? To address this, a descriptive-classificatory methodology has been employed, with data gathered through library-based research and the examination of collections housed in various museums both inside and outside Iran. The findings indicate that, in addition to the well-known types, a considerable variety of other glazed and unglazed wares were also produced during this period. Among these, stonepaste and, to some extent, earthenware vessels decorated with underglaze-painted designs exhibit the greatest diversity.

Keywords: Pottery, Iran, Safavid Period, Typology, Classification.

Introduction

The Safavid period can be regarded as one of the most significant historical eras in Iran in terms of diverse artisanal production. During this time, a revival of various crafts and arts—including metalwork, textile weaving, woodcarving, and ceramics—was observed. Among these, ceramics emerged as one of the most prominent and well-recognized arts of the period, with numerous examples preserved and displayed in museums both within Iran and abroad. The production of ceramics was so extensive and refined that certain wares, such as Gombroon and blue-and-white ceramics, were recognized as export commodities to European countries. Consequently, European travelers, including Jean Chardin, took note of these works and documented them in their writings. Despite the historical significance of Safavid ceramics, prior research has predominantly focused on a limited number of prominent examples, leaving many other types insufficiently studied. This gap highlights the necessity of conducting an independent study aimed at comprehensively documenting, typologically classifying, and analyzing the full range of ceramics produced during this period. Accordingly, the present research was undertaken with the objective of identifying, categorizing, and classifying Safavid ceramics.

Given the extensive but fragmented studies on Safavid ceramics to date, the central research question of this study is: How many distinct types of ceramics existed during the Safavid period, and what were their defining characteristics?

As indicated in the title of the present study, a combination of descriptive-analytical and typological-classificatory methods was employed. Data were collected through the examination of various library sources, unpublished reports, and museum collections. These data were subsequently organized and classified based on features such as decorative motifs and patterns, typology, and overall classification. Finally, through image refinement and comparative analysis, the research findings were consolidated and presented.

Discussion

The analysis of Safavid ceramics in this study highlights both the technological sophistication and the stylistic diversity of ceramic production during this period. The classification into unglazed and glazed wares, and further subdivision of glazed ceramics into clay-based and fritware groups, revealed distinct patterns in terms of material composition, decorative motifs, and manufacturing techniques. Unglazed ceramics, although limited in number, were notable for their functional simplicity and local production characteristics, suggesting they were primarily intended for domestic use. In contrast, glazed wares exhibited a wide range of forms, colors, and decorative styles, reflecting both regional variation and the influence of foreign models. Certain glazed ceramics, particularly blue-and-white wares, demonstrated clear inspiration from Chinese prototypes, indicating that Iranian potters were not only aware of foreign trends but also adept at adapting these styles to local tastes and materials. Similarly, the presence of European-influenced forms, such as vase-shaped molds and egg-holder vessels, underscores the responsiveness of Safavid artisans to external markets, particularly the European export demand. This dual influence reflects a sophisticated understanding of both aesthetic and commercial considerations, which contributed to the high degree of diversity observed in the production centers. The typological analysis further revealed that fritware ceramics tended to be more elaborately decorated and technically complex than clay-based wares, suggesting a hierarchical organization in production quality, possibly linked to market demand and intended clientele. The spatial distribution of ceramic types across major

centers such as Kerman, Isfahan, Tabriz, and Ardabil also indicates specialized local production and possibly interregional exchange networks. Such patterns imply that Safavid ceramic production was not uniform but rather a dynamic system influenced by local traditions, available materials, and international aesthetic trends. Overall, the findings of this study demonstrate that Safavid ceramics were a product of both innovation and adaptation. The combination of Chinese and European influences, along with indigenous techniques, produced a rich material culture that catered to both domestic and international audiences. These results not only provide a clearer understanding of the technological and stylistic characteristics of Safavid ceramics but also highlight the importance of systematic typological and compositional analyses in reconstructing historical craft practices. Future research could expand on these findings by incorporating chemical analyses, provenance studies, and more extensive comparative work to further elucidate the complexities of Safavid ceramic production.

Conclusion

The Safavid era represents one of the most significant periods in the history of Iranian ceramic production. During this time, a combination of political, economic, and cultural factors—including the heightened interest of rulers in promoting pottery, the emphasis on exporting ceramics to European markets, and the competition with Chinese wares—led to the production of highly diverse and refined ceramics. These wares were manufactured across multiple prominent centers, including Kerman, Mashhad, Isfahan, Tabriz, and Ardabil. The majority of these ceramics were underglaze-painted pieces executed in stonepaste or fritware; however, other forms featuring overglaze painting or monochrome glazing have also been documented, demonstrating considerable sophistication in both fabrication and decorative techniques. Certain groups of Safavid ceramics were largely imitative of Chinese prototypes, such as blue-and-white wares or olive-green monochrome vessels, whereas others reveal notable European influence in terms of vessel form. Examples include vase-shaped forms in molded monochrome glazed wares and egg-holder vessels in white monochrome Kubače ceramics. These stylistic and technical affinities suggest that Iranian potters were simultaneously inspired by Chinese artistic traditions while remaining attentive to the preferences of European consumers. Accordingly, the primary factor driving the remarkable diversity and innovation in Safavid ceramic production appears to have been the flourishing domestic and international markets, with substantial demand from European buyers shaping both production and design choices.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سفالینه‌های تولیدی ایران در دوره صفوی

حسین صدیقیان^{۱*}

۱-استادیار باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه:

sedighian.h@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۱/۰۸

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

یکی از ادوار مهم تاریخی ایران در زمینه تولید سفال، دوره صفوی است. در طول این دوره انواع مختلفی از سفالینه‌های بدون لعاب و لعاب‌دار در مراکز مختلف تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته است. در ارتباط با این سفالینه‌ها تاکنون پژوهش‌های زیادی صورت گرفته اما عمدتاً به برخی گونه‌های شاخص هم‌چون آبی و سفید، گمبرون، کوبچه و زرین‌فام پرداخته‌اند. همین امر باعث شده که نسبت به بسیاری از گونه‌های دیگر سفالی این دوره زمانی، شناخت مناسبی وجود نداشته باشد. همین امر ضرورت انجام یک پژوهش مستقل و کامل در ارتباط با سفالینه‌های این بازه مانی را نشان می‌دهد. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سفالینه‌های تولیدی دوره صفوی، صورت گرفته است. مهم‌ترین پرسش پژوهش حاضر نیز بر این پایه استوار است که در طول دوره صفوی چه سفالینه‌هایی در ایران تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته است؟ با توجه به این موارد، روش پژوهش حاضر بر پایه مطالعات توصیفی، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی استوار بوده و شیوه گردآوری اطلاعات در آن شامل مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی آثار موزه‌های مختلف داخل و خارج از کشور بوده است. در نتیجه این پژوهش چنین مشخص شد که در طول این دوره علاوه بر برخی گونه‌های شاخص، انواع مختلف دیگری از سفالینه‌های بدون لعاب و لعاب‌دار تولید شده که در این میان نمونه‌های با تزئین نقاشی زیر لعاب با خمیره سنگی و تا حدودی رسی، از تنوع بیشتری برخوردار هستند.

ارجاع به مقاله: صدیقیان،

حسین، (۱۴۰۴)، «گونه‌شناسی و

طبقه‌بندی سفالینه‌های تولیدی

ایران در دوره صفوی»،

پژوهش‌های باستان‌شناسی

زاگرس، ۲(۱)، ۱۶۲-۱۹۱.

کلیدواژگان: سفال، ایران، دوره صفوی، گونه‌شناسی، طبقه‌بندی.

مقدمه

دوره صفوی را می‌توان یکی از ادوار مهم تاریخی ایران در زمینه تولیدات گوناگون به حساب آورد. در طول این دوره مجدداً شاهد احیای صنایع و هنرهای گوناگون هم‌چون فلزکاری، پارچه‌بافی، منبت‌کاری و سفال‌گری هستیم. در این میان سفال‌گری یکی از هنرها یا صنایع مهم و شناخته شده این دوره محسوب می‌شود؛ به گونه‌ای که تاکنون نمونه‌های متعدد و فراوانی از تولیدات این برهه زمانی در موزه‌های مختلف داخل و خارج از کشور، معرفی و شناخته شده است. رونق تولیدات سفالی این برهه زمانی به حدی بوده که حتی بعضاً برخی نمونه‌های تولیدی آن مانند سفالینه‌های گمبرون و آبی و سفید، به‌عنوان کالای صادراتی به کشورهای اروپایی نیز شناخته شده بودند. همین امر باعث شده بود که از همان برهه زمانی به بعد نیز بعضاً برخی سیاحان اروپایی مانند شاردن، به این آثار توجه کرده و در مورد آن مطالبی را بیان کرده‌اند. با وجود اهمیتی که سفالینه‌های تولیدی این برهه زمانی ایران داشته‌اند، اما در پژوهش‌های مختلف کمتر بدان پرداخته شده و بیشتر برخی از نمونه‌های شاخص تر آن، معرفی و بررسی شده‌اند. همین امر باعث شد که انواع مختلف سفالینه‌های تولیدی این برهه زمانی کامل معرفی و شناخته شده نباشند. موضوعی که ضرورت انجام یک پژوهش مستقل در این زمینه را نشان می‌دهد. با توجه به این موارد، پژوهش حاضر با هدف معرفی، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سفالینه‌های این برهه زمانی، صورت پذیرفت.

پرسش پژوهش: نظر به اینکه تاکنون در ارتباط با سفال‌های دوره صفوی مطالعات زیادی صورت گرفته، مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر و پرسش مرتبط با آن بر این امر استوار است که چند گونه مختلف سفالی از دوره صفوی وجود داشته و این گونه‌ها چه شاخصه‌هایی دارند؟

روش پژوهش: همان‌طور که در عنوان مقاله نیز مشخص شده برای انجام پژوهش حاضر ترکیبی از روش‌های توصیفی-تحلیلی و گونه‌شناسی-طبقه‌بندی، استفاده شده است. با این توضیح که با بررسی منابع کتابخانه‌ای مختلف، گزارش‌ها و منابع منتشر نشده و جست و جو در آثار موزه‌های مختلف، داده‌های لازم برای پژوهش حاضر جمع‌آوری گردید. سپس این داده‌ها بر اساس ویژگی‌هایی چون نوع نقوش یا تزئینات، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی شدند. در نهایت با اصلاح تصاویر و مطالعات مقایسه‌ای آنها، پژوهش حاضر انجام گرفت.

پیشینه پژوهش

تاکنون و در طول چند دهه مختلف، پژوهش‌گران بسیاری در ارتباط با گونه‌شناسی سفالینه‌های ایران در دوره صفوی، مطالعات زیادی انجام داده و پژوهش‌های مختلفی را در این زمینه منتشر کرده‌اند. تقریباً نقطه مشترک بیشتر این پژوهش‌ها تأکید بر چند گونه شاخص و شناخته شده دوره صفوی بوده است مانند سفالینه‌های گمبرون، کوباچه، سلادن، آبی و سفید و زرین‌فام (برای نمونه رک: Fehervari, 1973). در این میان معدود پژوهش‌هایی نیز وجود دارند که بعضاً به برخی سفالینه‌های کمتر شناخته شده این بازه زمانی پرداخته‌اند؛ اما ایرادی که در این پژوهش‌ها نیز وجود دارد، مطالعه و تمرکز روی یک منطقه خاص از ایران بوده نه کلیت این سرزمین. برای نمونه پریسمان در پژوهش‌های خود به مطالعه سفال‌های مختلف کرانه‌های شمالی خلیج فارس تا دریای عمان پرداخته که در این میان به برخی از گونه‌های سفالی دوره صفوی در این مناطق نیز اشاره کرده است (Priestman, 2013). با توجه به این دلایل می‌توان چنین بیان کرد که تاکنون در هیچ پژوهش مستقل و جامعی به گونه‌شناسی سفالینه‌های دوره صفوی نپرداخته و پژوهش حاضر نخستین گام در این زمینه است.

سفال‌های بدون لعاب

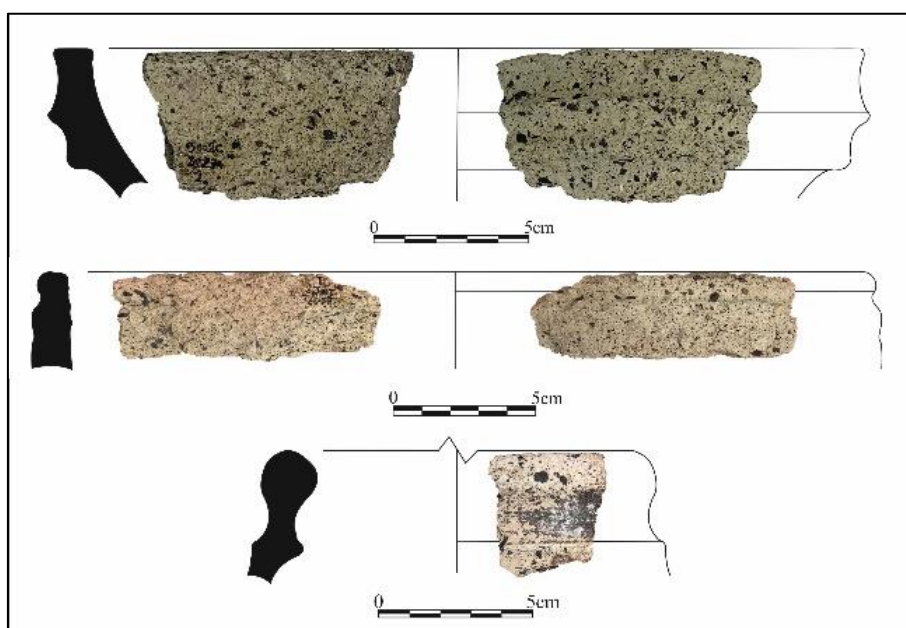
در طول دوره صفوی، هم‌چون ادوار قبل، تولید سفالینه‌های مختلف بدون لعاب در شهرها و مراکز گوناگون تداوم پیدا کرد؛ اما بر خلاف ادوار قبل، در این دوره کمتر گونه سفالی بدون لعابی تولید شده که شاخص این دوران باشد؛ زیرا بیشتر سفالینه‌های بدون لعاب تولیدی این دوران را نمونه‌هایی تشکیل می‌دهند که از لحاظ نوع فرم و تزئین، تفاوت چندانی با نمونه‌های سده‌های گذشته خود نداشته‌اند. این تفاوت نداشتن با تولیدات دوره‌های پیشین باعث شده که در عمل امکان طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری نسبی بیشتر سفالینه‌های بدون لعاب در این بازه زمانی، وجود نداشته باشد. با وجود همه این مسائل، چند گونه شاخص سفالی بدون لعاب مربوط به این بازه و در برخی از مناطق ایران، شناسایی و معرفی شده که در زیر بدان‌ها پرداخته می‌شود:

الف) سفال منقوش بدون لعاب سده متأخر اسلامی: این گونه سفالی، که در برخی منابع با عنوان سفال گونه «جلفار متأخر» هم معرفی شده، اغلب در بازه اواخر سده ۹ تا سده ۱۱ ه.ق و در نیمه جنوبی ایران شناخته شده است. این سفال‌ها بیشتر خمیره نخودی تیره و یا خاکستری سیاه‌شده دارند که دلیل آن استفاده از این ظروف در پخت و پز بوده است. برخی از این سفال‌ها، همچون دیگ و دیگچه، با تکنیک چرخ‌ساز و برخی دیگر، همچون آب‌ریز، با تکنیک دست‌ساز ساخته شده‌اند. این سفال‌ها اغلب ساده بدون نقش هستند اما نمونه‌هایی با تزئین منقوش بدون لعاب نیز در میان آن‌ها شناسایی شده است. نقوش استفاده شده نیز عمدتاً به رنگ قرمز عنابی و بیشتر شامل خطوط نواری عمودی یا افقی است (شکل ۱). شواهد تولید این سفال‌ها برای نخستین بار در برخی مناطق کرانه‌های جنوبی خلیج فارس، همچون محوطه کوش رأس‌الخیمه، به‌دست آمده است؛ به همین سبب نام جلفار را برای آن در نظر گرفته‌اند. برخی پژوهش‌گران احتمال داده‌اند که این سفال از محوطه کوش به مناطق شمالی خلیج فارس همچون سیراف و حریره، صادر شده باشند (Priestman, 2013: 522-525؛ Kennet, 2004: 53؛ Stocks, 1996: 155-157). اما با توجه به اطلاعات منتشر نشده موجود، شواهد متقنی از این گونه سفالی در جزیره قشم و بندر کنگ به‌دست آمده است که نشان می‌دهد احتمالاً این گونه سفالی از طریق تجارت دریانوردی وارد نشده، بلکه در خود محوطه‌های باستانی کرانه‌های شمالی خلیج فارس تولید شده است (گفتگوی شخصی با دکتر کاظم امیدی، ۱۴۰۴). بر همین اساس می‌توان این گونه سفالی را یکی از زیرگروه‌های سفالینه‌های منقوش بدون لعاب ایرانی در نظر گرفت.

ب) سفال‌های نخودی روشن با آمیزه ماسه سیاه: خمیره این سفال‌ها رسی نخودی‌رنگ روشن بوده و آمیزه آن‌ها ماسه سیاه‌رنگ است. این سفال‌ها دست‌ساز هستند و فرم آن‌ها دهانه‌بسته و شامل اشکال مختلف کوزه است. این گونه از فراوانی چندانی برخوردار نیست و نمونه‌های معدودی از آن‌ها در برخی محوطه‌های سده‌های متأخر اسلامی محدوده استان هرمزگان به‌دست آمده است (اسکندری، ۱۴۰۲؛ شکل ۲). علاوه بر این، در اواسط سده ۱۱ تا ۱۳ ه.ق، محوطه‌های المطاف و بیت بن عطی در کشور امارات متحده عربی، نیز چنین سفال‌هایی به‌دست آمده است (Priestman, 2013: 537-538 و Kennet, 2004: 81). بنابراین می‌توان بازه سده ۱۱ تا ۱۳ ه.ق را برای این سفال‌ها در نظر گرفت. احتمالاً این سفال‌ها بیشتر در مناطق جنوبی ایران و در حاشیه خلیج فارس کاربرد داشته و شاید در همین حوزه مثل منطقه میناب نیز تولید شده باشند؛ اما تاکنون هیچ مرکز معتبری شناسایی نشده که بتوان تولید این سفال‌ها را به آن نسبت داد.

شکل ۱: نمونه‌هایی از سفال‌های جلفار متأخر، به‌دست آمده از قلعه‌لستان (وثوقی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰۸)

شکل ۲: سفال‌های خمیره رسی نخودی روشن با آمیزه ماسه سیاه‌رنگ (اسکندری، ۱۴۰۲)

سفال‌های لعاب‌دار

با وجود فراوانی اندک نمونه‌های شاخص بدون لعاب، در طول دوره صفوی انواع مختلف و متنوعی از سفالینه‌های لعاب‌دار تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته است. این سفالینه‌ها را می‌توان در یک تقسیم‌بندی کلی به دو گروه کلی خمیره رسی و سنگی تقسیم‌بندی کرد که به شرح زیر است:

۱- سفال‌های خمیره رسی

سفال‌های لعاب‌دار خمیره رسی از جمله گروه‌های سفالی با درجه کیفی پایین یا متوسط در این بازه زمانی محسوب می‌شوند. همین امر باعث شده که گونه‌های شاخص اندکی با خمیره رسی شناسایی شوند که مربوط به این برهه باشند. با این وجود، چنین سفالینه‌هایی را می‌توان در دو گروه کلی لعاب‌دار تک‌رنگ و نقاشی زیر لعاب تقسیم‌بندی کرد که بدین شرح هستند:

الف) سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ: این سفالینه‌ها خمیره‌ای به رنگ نخودی یا نخودی مایل به قرمز دارند و آمیزه آن‌ها ماسه یا ماسه‌بادی است. بیشتر این سفال‌ها با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده و شامل فرم‌های گوناگون و متنوع

دهانه‌باز و دهانه‌بسته می‌شوند. در این سفال‌ها لعاب‌هایی با رنگ‌های فراوان همچون سبز تیره، سبز زیتونی، فیروزه‌ای، لاجوردی، سیاه، قهوه‌ای سوخته و بادمجانی، به کار رفته است. در این سفال‌ها گاه یک لایه گلابه سفید در زیر لعاب نیز به کار رفته است. این سفال‌ها هم به صورت ساده تک‌رنگ بوده و هم در مواردی نقوش ساده هندسی به صورت کنده، تراشی، افزوده یا برجسته، در زیر لعاب دارند. سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ این دوره احتمالاً در مراکز زیادی ساخته شده‌اند. از جمله این مراکز می‌توان به شهر اردبیل اشاره کرد که در طول دوره صفوی، نمونه‌های متنوعی از این سفال‌ها در آنجا تولید شده است (یوسفی، ۱۳۸۵: ۱۴۶؛ شکل ۳). کیفیت ساخت و پرداخت این سفال‌ها، و به‌ویژه نوع لعاب، مناسب بوده و ناخالصی اندکی در بافت آن دیده می‌شود و کمتر دچار آسیب‌هایی همچون صدف‌زدگی شده‌اند.

در طول این دوره، علاوه بر موارد ذکر شده، گونه‌های دیگری از سفالینه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ خمیره رسی تولید شده است که از آن جمله می‌توان به «سفال با لعاب تک‌رنگ لکه‌دار یا آبی لکه‌دار ایرانی^۱»، اشاره کرد (شکل ۴). این سفال خمیره رسی نخودی مایل به قرمز با آمیزه ماسه‌بادی دارد و با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده است. فرم این سفال‌ها اغلب دهانه‌باز و شامل اشکال مختلفی همچون بشقاب یا قح بوده است. قسمت بالایی لبه این سفال‌ها از سمت داخل ظرف یک زاویه مایل و متمایل به بیرون دارند؛ فرم خاصی از لبه که در دیگر نمونه‌های این دوره شناسایی نشده است. بدنه این سفالینه‌ها با یک لایه لعاب غلیظ تک‌رنگ سبز تیره تا خاکستری روشن یا آبی تیره، پوشانده شده است. پوشش لعاب به واسطه داشتن ناخالصی‌های ریزدانه بسیار، بافت آن به صورت نقطه‌نقطه‌ای دیده می‌شود (Priestman, 2005: 270-271). این گونه سفالی در مناطق جنوبی ایران همچون قلعه لشتان (وثوقی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۷۲) و جزیره قشم (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۶۰۳)، شناسایی شده است. برخی از پژوهشگران، این گونه سفالی را «شبه‌سلاون» معرفی کرده‌اند (Hansman, 1985: 52). به‌طور کلی تاریخی که برای این گونه سفالین در نظر گرفته شده، سده ۹ تا ۱۱ ه.ق است (Ibid). همین امر نشان می‌دهد که احتمالاً روند تولید برخی از سفالینه‌ها، قبل از دوره صفوی شروع شده و تا دوره صفوی نیز ادامه داشته است. مرکز تولیدی این گونه سفالین نیز مشخص نیست اما احتمال می‌رود در همان نیمه جنوبی ایران تولید شده باشد.

شکل ۳: نمونه‌هایی از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای تولید شده در شهر اردبیل، سده ۱۰-۱۱ ه.ق (یوسفی، ۱۳۸۵)

^۱ Persian Blue Speckled Ware

شکل ۴: نمونه‌هایی از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ لکه‌دار جنوب ایران، به‌دست آمده از بررسی ویلیامسون، سده ۸-۱۱ ه.ق (Kennet & Priestman, 2005: 407، اصلاح شده توسط نگارنده)

ب) سفال پاشیده یا منقوش کرم یا سفید زیر لعاب قهوه‌ای: این گونه سفالی خمیره‌ای رسی به‌رنگ نخودی مایل به قرمز با آمیزه ماسه‌بادی دارند و با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. فرم این سفال‌ها اغلب دهانه‌باز و شامل اشکال مختلف کاسه، بشقاب و دیس است. در این شیوه تزئینی، که از رواج چندانی برخوردار نیستند، ابتدا نقوشی به رنگ کرم یا سفید به‌صورت منقوش یا پاشیده به‌صورت نواری یا ابر و بادی، روی بدنه سفال کشیده شده است. سپس کل بدنه سفال با یک لایه لعاب شفاف قهوه‌ای روشن یا تیره، آغشته شده است. با توجه به اطلاعات موجود در وب‌سایت برخی موزه‌ها، شیوه تزئینی لعاب پاشیده در بازه سده ۱۰-۱۱ ه.ق و شیوه منقوش زیر لعابی در بازه سده ۱۱-۱۲ ه.ق انجام شده و یکی از مراکز تولیدی آن شهر نیشابور بوده است (شکل ۵).

شکل ۵: نمونه‌هایی از سفال منقوش یا پاشیده نواری زیر لعاب قهوه‌ای، تولید نیشابور، سمت راست: سده ۱۰-۱۱ ه.ق، موزه متروپولیتن با شماره اثر 61.185.2 و سمت چپ: سده ۱۱-۱۲ ه.ق، موزه آشمولین با شماره اثر EA1978.2152

۲- سفال‌های خمیره سنگی

مهم‌ترین و شناخته شده‌ترین سفالینه‌های دوره صفوی را نمونه‌هایی تشکیل می‌دهند که خمیره سفید سنگی یا فریتی دارند. این سفال‌ها اغلب با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده و انواع مختلف فرم‌های دهانه‌باز و دهانه‌بسته را در بر می‌گیرند. این سفالینه‌ها را با توجه به ویژگی‌های تزئینی‌ای که دارند می‌توان به چند گروه مختلف تقسیم‌بندی کرد که در زیر به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود:

الف) سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ: این سفال‌ها هم از لحاظ فرم و هم رنگ لعاب، تنوع زیادی دارند. بر همین اساس می‌توان آن‌ها را به گونه‌های مختلف تقسیم‌بندی کرد که شامل این موارد است: سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ ساده یا تزئینی و سفال‌های تک‌رنگ سفید گمبرون (گونه ۱).

در سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ ساده انواع متنوعی از رنگ‌های لعاب به کار رفته که از جمله آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: قهوه‌ای روشن یا تیره، فیروزه‌ای، سبز تیره، سبز زیتونی، کرم، سیاه، آبی روشن و لاجوردی. این سفال‌ها اغلب در بازه سده‌های ۱۰-۱۱ ه.ق تولید شده‌اند اما در حال حاضر هیچ مرکز تولیدی معتبری برای این گونه سفالین شناسایی نشده است. در این سفال‌ها گاه رنگ‌هایی همچون سبز زیتونی (شبه‌سلادون) و قهوه‌ای روشن نیز به کار رفته که تقلیدی از نمونه‌های مشابه چینی هستند (Fehervari, 2000: 277)؛ (شکل ۶ و ۷). مشابه برخی نمونه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ قهوه‌ای تیره و کرم از دوره صفوی در کاوش‌های کاخ جهان‌نمای ساری به دست آمده است (Razeghi Mansor, et al., 2021: 117).

شکل ۶: نمونه‌های مختلفی از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ ساده خمیره فریتی، سده ۱۰-۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت

شکل ۷: دو نمونه از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ خمیره فریتی، سده ۱۰-۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 586-1889 و موزه فرییر با شماره اثر F1973.3

گروه دیگری از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ را نمونه‌های با نقش افزوده زیر لعاب تشکیل می‌دهند. این سفال‌ها از لحاظ تنوع فرم و رنگ لعاب تا حد زیادی مشابه گونه تک‌رنگ ساده هستند. اما در بخش‌های محدودی از این سفال‌ها نقوش افزوده دگمه‌ای شکل یا خال‌مانند با خمیره سفید فریتی، روی بدنه سفال اجرا شده است. این نقوش گاه شبیه به گل‌های پنج‌پر اجرا شده‌اند. این نقوش افزوده در بیشتر نمونه‌ها از ضخامت زیادی برخوردار نیستند اما در مواردی نیز کاملاً پهن و تا حدود قابل توجهی برجسته هستند. در کاتالوگ موزه‌ها، اغلب برای این شیوه تزئینی تاریخ سده ۱۱ ه.ق در نظر گرفته شده است؛ اما هیچ مرکز تولیدی برای این گونه سفالین معرفی نشده است (شکل ۸).

شکل ۸: نمونه‌هایی از ظروف لعاب‌دار تک‌رنگ با نقش افزوده برجسته یا نیم‌برجسته زیر لعاب، سده ۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 1110-1883 و 1311-1876

علاوه بر ظروف با نقش افزوده، نمونه‌های تک‌رنگی نیز با نقش قالبی زیر لعاب، شناسایی شده است. این ظروف فرم دهانه‌بسته دارند و شامل اشکال مختلف بطری یا قمقمه و گاه گلدان می‌شوند. این ظروف خمیره سفید فریتی داشته

و روی خمیره نقوشی به صورت قالبی یا گاه تراشی اجرا شده است. در نهایت یک لایه لعاب تک‌رنگ فیروزه‌ای، سبز تیره، سفید یا قهوه‌ای روشن، روی سفال را فرا گرفته است. در این ظروف بیشتر از نقوش جانوری در ترکیب با نقوش گیاهی استفاده شده؛ اما در مواردی تنها دارای نقوش گیاهی یا هندسی هستند. این نقوش گاه مشابه نقاشی‌های پیکره‌ای سبک اصفهان هستند که در طرح‌های سایر ظروف سفالی این دوره، همچون کوباچه‌های هفت‌رنگ، نیز دیده می‌شود. این ظروف اغلب در بازه نیمه نخست سده ۱۱ ه.ق تولید و شناخته شده‌اند؛ اما مرکز تولیدی آن‌ها مشخص نیست؛ هر چند که به اعتقاد برخی از پژوهشگران، شهر اصفهان یکی از مراکز تولیدی این گونه سفالین بوده است (Lane, 1971: 109)؛ (شکل ۹).

شکل ۹: نمونه‌هایی از ظروف قالبی لعاب‌دار تک‌رنگ با خمیره فریتی، سده ۱۱ ه.ق، موزه ارمیتاژ با شماره اثر VI-2354 و موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 1354A-1876

در میان سفالینه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ صفوی، یک گونه نسبتاً شناخته شده به رنگ سفید نیز وجود دارد که به نام سفال گمبرون (گونه ۱)، معرفی شده است. گمبرون یا گامبرون در اصل نام قدیم بندرعباس امروزی است که در طول دوره صفویه با این نام شناخته می‌شد (اقتداری، ۱۳۴۸: ۵۳۷). به نظر می‌رسد عنوان سفال گمبرون برای نخستین بار در سال ۱۱۰۹ ه.ق به کار برده شده باشد (Lane, 1971: 110). این تاریخ در حالی ذکر شده که با استناد به گفته‌های برخی از پژوهشگران غربی در حدود سال ۱۱۶۳ ه.ق سفال‌های لعاب‌دار سفید زیادی از بندر گمبرون و توسط کمپانی هند شرقی به اروپا صادر شده بود (حسینی، ۱۳۸۹: ۷۸ و Watson, 2004: 478). احتمالاً همین موضوع باعث شده که این سفال‌های سفید درخشان به گمبرون معروف شوند. گمبرون یکی از سفال‌های با خمیره سنگی اواخر دوره صفویه تا اوایل دوره قاجاریه است که از ظرافت و استحکام بالایی برخوردار بوده به نحوی که حتی با نمونه‌های چینی قابل قیاس است (Fehervari, 2000: 292). این سفال به‌طور کامل با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده و از فرم‌های متنوعی به صورت دهانه‌باز و دهانه‌بسته برخوردار است. سفال گمبرون به دو گونه لعاب‌دار تک‌رنگ سفید و نقاشی زیر لعاب تقسیم‌بندی می‌شود. سفال‌های گونه اول از فراوانی بیشتری برخوردار هستند و به دو شیوه تک‌رنگ سفید ساده و نقش‌کنده، شیاری یا مشبک زیر لعاب، ساخته و تزئین می‌شدند (شکل ۱۰ و ۱۱). سفال‌های این گروه

تنوع فرم زیادی دارند. تقریباً تمام یا بیشتر فضای داخلی و خارجی این سفال‌ها با لعاب درخشان یا مات سفید و یک‌دست غلیظ پوشانده شده است. مشابه این سفال‌ها، از لحاظ داشتن لعاب سفید رنگ، در بازهٔ سده ۶-۷ه.ق با خمیرهٔ سنگینه تولید شده است (برای نمونه رک: Watson, 2004: 310). اما سفالینه‌های مشابه سده‌های میانی اسلامی از سه جنبه با نمونه‌های گمبرون تفاوت دارند که شامل فرم‌های شاخص، نوع و کیفیت خمیره و کیفیت لعاب است (جهت آگاهی بیشتر در مورد ویژگی‌های فنی سفالینه‌های تک‌رنگ سفید سده‌های میانی اسلامی رک: گروه، ۱۳۸۴: ۱۳۷ و Watson, 2004: 303 - 320). از طرف دیگر مشابه این سفال‌ها همواره در برخی ادوار تاریخی کشور چین مانند سده‌های ۱۴ تا ۱۸ میلادی و در مراکز هم‌چون جینگ‌دزن^۲، فوجن^۳ یا جنوب چین تولید شده است (برای نمونه رک: Priestman, 2005: 417 - 419)؛ هر چند که سفال‌های چینی از لحاظ نوع خمیره به‌تمامی متفاوت با نمونه‌های گمبرون هستند؛ چرا که خمیره نمونه‌های چینی کائولن سفید است اما نمونه‌های گمبرون خمیره مصنوعی سنگینه نرم دارند. بر همین اساس نمی‌توان به‌طور دقیق بیان کرد که آیا نمونه‌های تولیدی گمبرون ایران در اصل تقلیدی از نمونه‌های چینی بوده یا تکرار سنت گذشته این سرزمین است. تاکنون در ارتباط با مرکز یا مراکز تولیدی این گونهٔ سفالین، هیچ‌گونه شواهد متقنی به‌دست نیامده است. با این وجود عده‌ای از پژوهشگران، برخی مناطق را بعنوان مراکز احتمالی تولید این سفال معرفی کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به شهرهای نائین، یزد و شیراز، اشاره کرد (برای نمونه رک: محمدی‌فر و بلمکی، ۱۳۸۷: ۹۷؛ کامبخش‌فرد، ۱۳۸۰: ۴۷۳؛ حسینی، ۱۳۸۹: ۷۹؛ Hobson, 1932: 478؛ Fehervari, 2000: 292؛ Fehervari, 1973: 138؛ Soustiel, 1985: 292-3؛ Watson, 2004: 293؛ Lane, 1971: 110 و Pope & Ackerman, 1969: 1661 - 1662). در جدیدترین پژوهش صورت گرفته، دو شهر نائین و قم نیز به‌عنوان مراکز اصلی احتمالی تولید این گونهٔ سفالین معرفی شده است (منتظر ظهوری و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۳۸). در پایان این بخش لازم به ذکر است که سفال گمبرون اغلب از طرقی غیر از کاوش‌های باستان‌شناسی، به‌دست آمده و شناخته شده است. در کاوش‌های باستان‌شناسی مناطق مختلف نیز شواهد چندانی از این سفال‌ها به‌دست نیامده که بتوان بر پایهٔ آن حوزهٔ پراکندگی این آثار را مشخص کرد. البته معدود نمونه‌هایی از ظروف تک-رنگ گمبرون در کاوش‌های حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد شناسایی شده است (لباف خانیکی، ۱۳۹۳: ۲۹۱)؛ اما بر پایهٔ آن نمی‌توان نتیجه‌گیری دقیقی دربارهٔ مراکز تولید یا حوزهٔ توزیع و پراکندگی این گونه سفال ارائه کرد.

شکل ۱۰: دو نمونه از سفال لعاب‌دار تک‌رنگ ساده و تزئینی، نیمهٔ دوم سده ۱۱ و نیمهٔ اول سده ۱۲ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شمارهٔ اثر 2594-1876 و 2599-1876

^۲ Jingdezhen

^۳ Fujien

ب) سفال‌های خمیره سنگی با تکنیک سایه‌نما: گروه دیگری از سفال‌های لعاب‌دار خمیره سنگی دوره صفوی را نمونه‌های با تزئین سایه‌نما تشکیل می‌دهند. این شیوه تزئینی در اصل تداوم سنت‌های گذشته ایرانی بوده که در این دوره نیز همچنان تداوم داشته است. این تکنیک نقش‌پردازی، خود به چند گونه مختلف تقسیم‌بندی شده که بدین شرح است: سفال‌های سایه‌نما با گلابه لاجوردی زیر لعاب بی‌رنگ، سفال‌های سایه‌نما با گلابه سبز زیتونی روشن یا کرم زیر لعاب بی‌رنگ، سفال‌های سایه‌نما با گلابه سیاه‌رنگ زیر لعاب سفید شفاف یا فیروزه‌ای روشن و سفال‌های سایه‌نما با گلابه قهوه‌ای تیره یا روشن زیر لعاب بی‌رنگ.

یکی از گونه‌های شاخص سایه‌نما در این بازه زمانی، سفال سایه‌نمای آبی و سفید است. در این گونه، روی خمیره سفید فریتی، یک لایه گلابه لاجوردی رنگ غلیظ پیاده شده، سپس بخش‌هایی از گلابه با تکنیک نقش‌کنده با تراشی، برداشته شده تا زمینه سفید سفال مشخص گردد. در نهایت نیز یک لایه لعاب شفاف و بی‌رنگ غلیظ و با کیفیت، کل بدنه سفال را در بر گرفته است. این سفال‌ها اغلب فرم دهانه‌باز، همچون بشقاب یا کاسه، دارد؛ اما موارد معدودی نیز با فرم دهانه‌بسته، شناسایی شده است. نقوش به‌کار رفته در آن‌ها بیشتر شامل اشکال مختلف گیاهی یا هندسی است. با توجه به اطلاعات موجود در وب‌سایت موزه‌ها، این گونه سفالی اغلب در بازه سده ۱۱ ه.ق تولید و شناخته شده است. از جمله مراکز تولیدی احتمالی آن نیز دو شهر کرمان و اصفهان، معرفی شده است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱: سفال سایه‌نما با گلابه لاجوردی، احتمالاً تولید کرمان، سده ۱۱ ه.ق، موزه بریتانیا با شماره اثر 1970,0207.1 و موزه دیوید با شماره اثر 1/1986

گروه دیگری از سفال‌های سایه‌نما را نمونه‌های با گلابه سبز زیتونی روشن یا کرم در زیر لعاب بی‌رنگ تشکیل می‌دهند. این گونه تزئینی به‌ندرت در بازه سده ۱۱ ه.ق، تولید و شناخته شده است. این سفال‌ها تزئینی مشابه گروه قبل دارند با این تفاوت که رنگ گلابه آن سبز زیتونی روشن شبیه به لعاب سلادون یا کرم‌رنگ است. در سفالینه‌های این گروه نیز نقوشی به‌صورت تراشی و بیشتر شامل اشکال هندسی، روی گلابه تراشیده شده و سپس یک لایه لعاب غلیظ بی‌رنگ شفاف روی آن اجرا شده است. نظر به اینکه شناخت ما از این سفالینه‌ها تنها بر پایه آثار موجود در برخی موزه‌ها است، در حال حاضر اطلاع‌چندانی در مورد مراکز تولیدی آن‌ها در دست نیست و نمی‌توان در این مورد سخنی بیان کرد (شکل ۱۲).

شکل ۱۲: سفال با تکنیک سایه‌نما، گونه ۲، سده ۱۱ ه.ق، سمت راست با گلابه سبز زیتونی روشن، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 2862-1876 و سمت چپ با گلابه کرمی‌رنگ، موزه هنر شیکاگو

گروه بعدی سفال‌های سایه‌نما را نمونه‌های با گلابه سیاه‌رنگ در زیر لعاب سفید شفاف یا فیروزه‌ای روشن، تشکیل می‌دهند. سفالینه‌های این گونه نیز تاکنون به‌ندرت شناسایی شده‌اند. در این گونه تزئینی از یک لایه گلابه سیاه‌رنگ روی خمیره سفید فریتی استفاده شده، سپس بخش‌هایی از گلابه با نقش تراشی برش داده شده و در نهایت یک لایه لعاب فیروزه‌ای روشن شفاف یا سفید، روی بدنه سفال اجرا شده است. این گونه تزئینی نیز با توجه به اطلاعات موجود در وبسایت موزه‌های مختلف، بیشتر در بازه سده ۱۱ ه.ق تولید و شناخته شده اما مرکز یا مراکز اصلی تولیدی آن مشخص نیست. لازم به ذکر است که گاه این شیوه تزئینی در ترکیب با تزئینات دیگر به‌کار رفته است؛ با این توضیح که در برخی سفالینه‌های دهانه‌باز، گاه از این شیوه در بدنه خارجی استفاده شده و بدنه داخلی ظرف دارای تزئینات دیگری همچون آبی و سفید است (شکل ۱۳).

شکل ۱۳: سمت راست: سفال سایه‌نما با گلابه سیاه زیر لعاب فیروزه‌ای روشن، سده ۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 1309-1876 و سمت چپ: نمونه ترکیبی سایه‌نما و آبی و سفید دورنگ، سده ۱۰-۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 195-1884

گروه آخر از سفال‌های سایه‌نما را نمونه‌های با گلابه قهوه‌ای تیره یا روشن در زیر لعاب بی‌رنگ تشکیل می‌دهند. این شیوه تزئینی نیز تفاوت چندانی با گونه‌های قبلی ندارد، جز آنکه رنگ گلابه آن قهوه‌ای تیره یا روشن است. انواع فرم‌های دهانه‌باز و بسته نیز در میان سفالینه‌های این گونه، شناسایی شده است. نظر به اینکه شیوه تزئین نقوش به‌کار رفته در سفال‌های این گونه تزئینی تا حدودی با نمونه‌های دو گونه قبلی متفاوت است، نمی‌توان در مورد مرکز احتمالی تولیدی آن‌ها نظری داد. تاریخی که برای این سفال‌ها در وبسایت موزه‌های مختلف در نظر گرفته شده سده ۱۱-۱۲ ه.ق است. گاه این شیوه تزئینی نیز در ترکیب با تزئینات دیگر همچون آبی و سفید به‌کار رفته است. با

این توضیح که، مشابه گروه قبل، در بدنه خارجی از تزئین سایه‌نما و در بدنه داخلی ظروف از تزئین آبی و سفید استفاده شده است (شکل ۱۴).

شکل ۱۴: سفال سایه‌نما با گلابه قهوه‌ای تیره زیر لعاب بی‌رنگ، سده ۱۱-۱۲ ه.ق. موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر C.78-1953 در سمت راست و ظروف سفالی با تزئین ترکیبی سایه‌نما و آبی و سفید، اواخر سده ۱۱ ه.ق، موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 475-1874

ج) سفال‌های خمیره سنگی با تکنیک نقاشی زیر لعاب: گروه سوم از سفال‌های لعاب‌دار خمیره فریتی دوره صفوی را نمونه‌های بسیار متنوع با تزئین نقاشی زیر لعاب تشکیل می‌دهد. این سفالینه‌ها نیز هم از لحاظ فرم تنوع زیادی دارند و هم دارای شیوه‌های مختلف تزئینی هستند که در زیر بدان‌ها اشاره شده است:

سفال گمبرون (گونه ۲): سفال‌های با تزئین نقاشی زیر لعاب شفاف و بی‌رنگ نیز گروه دیگری از نمونه‌های گمبرون هستند که در آن‌ها با استفاده از یک یا دو رنگ سیاه و لاجوردی، تزئینات اندکی روی سفال کشیده شده است. بیشتر این سفال‌ها در کنار تزئین نقاشی زیر لعاب، دارای نقش مشبک نیز هستند؛ اما به‌ندرت نمونه‌هایی از این گروه نیز وجود دارد که تنها دارای تزئین نقاشی زیر لعاب باشند (شکل ۱۶). سفال‌های این گونه فقط در نمونه‌های با فرم دهانه‌باز شناسایی شده و نمونه‌های دهانه‌بسته تنها به‌صورت تک‌رنگ ساده یا تزئینی هستند. تزئینات نقاشی زیر لعاب به‌کار رفته در سفال‌های این گروه بیشتر در دو قسمت دور لبه و نیز وسط ظرف به‌کار رفته است؛ اما در نمونه‌های پایه‌دار در قسمت خارجی سفال و نیمه پایینی بدنه نیز دارای نقش است. تزئینات مشبک نیز اغلب در سرتاسر نیمه بالایی ظرف کشیده شده و فقط اشکال مختلف هندسی را در بر می‌گیرد. مشابه این شیوه تزئینی ترکیبی از نقاشی زیر لعاب و مشبک را می‌توان در نمونه‌های قبل از دوره صفوی مشاهده کرد، مانند برخی سفالینه‌های سده ۷-۸ ه.ق (Soustiel, 1985: p196, fig 227). بر این اساس چنین احتمال داده می‌شود که این شیوه تزئینی تا حد زیادی به تقلید و مشابه نمونه‌های قبل از صفوی تولید شده باشد. در برخی از سفالینه‌های این گونه در داخل و وسط کف ظروف دهانه‌باز، مانند کاسه یا پیاله، یک برآمدگی دگمه‌مانند ایجاد شده که گاه روی آن نقاشی شده است. مشابه این شیوه تزئینی را تنها در برخی سفالینه‌های زرین‌فام یا آبی و سفید این دوره می‌توان دید. در سایر سفالینه‌های این دوره و حتی قبل از صفوی چنین ویژگی تزئینی مشاهده نشده است (منتظر ظهوری و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۳۸)؛ (شکل ۱۷). این گونه سفالی، احتمالاً همانند گونه اول گمبرون، در بازه اواخر سده ۱۱ تا اوایل سده ۱۳ ه.ق تولید شده و پس از آن روند تولید متوقف شده است. در پایان این بخش لازم به ذکر است که سفالینه‌های این گونه نیز به‌ندرت در کاوش‌های باستان‌شناسی به‌دست آمده‌اند. از این لحاظ نمی‌توان در مورد حوزه پراکنش آن‌ها نظر داد. با وجود این، نمونه‌هایی از این ظروف در کاوش‌های محوطه ذلف‌آباد فراهان به‌دست آمده که احتمالاً وارداتی به این منطقه بوده‌اند (شراهی، ۱۳۹۰: ۱۵۷).

شکل ۱۶: سفال‌های گمبرون با تزئین نقاشی زیر لعاب؛ سده ۱۲ ه.ق، به ترتیب از سمت راست به چپ: موزه رویال اونتاریو با شماره اثر ROM2007-9547-8، موزه لوور با شماره اثر A 7786 و موزه هنر آسیایی با شماره اثر B60P2300

شکل ۱۷: نقش برجسته دگمه‌ای شکل مرکز سفال گمبرون و مشابه آن در تزئین زرین‌فام و آبی و سفید صفوی

سفال کوباجه متاخر (گونه ۱): شاخص‌ترین و شناخته‌شده‌ترین سفالینه‌های کوباجه را همین گونه تشکیل می‌دهد که در بازه سده ۱۰ و ۱۱ ه.ق تولید شده است. سفالینه‌های گونه اول کوباجه متاخر با تکنیک نقاشی رنگارنگ زیر لعاب شفاف و بی‌رنگ، ساخته و پرداخت شده‌اند؛ البته در موارد بسیار معدودی، از لعابی به رنگ آبی روشن و شفاف برای پوشش ظرف نیز استفاده شده است. رنگ‌های استفاده شده برای نقش‌پردازی این سفال‌ها شامل اخراپی، قهوه‌ای، آبی، فیروزه‌ای، سبز، سفید، سیاه، زرد و کرم است. این سفالینه‌ها اغلب فرم دهانه‌باز، مثل اشکال مختلف کاسه یا دیس، دارند؛ اما نمونه‌های معدودی با فرم دهانه‌بسته نیز شناسایی شده است (مهجور، ۱۳۹۷: ۱۸-۱۹). در این سفال‌ها انواع مختلف نقوش گیاهی، جانوری و هندسی به کار رفته است؛ اما یکی از شاخصه‌های تزئینی این سفال‌ها استفاده از نقوش خال‌مانند یا لکه‌ای با رنگ‌های مختلف بوده که معمولاً غلظت زیادی داشته و زیر لعاب اندکی برجسته‌تر شده است. در برخی از سفالینه‌های این گونه نقوش پیکره‌ای زنان به کار رفته که شیوه نقاشی آن‌ها به سبک اصفهان بوده است. از این روی احتمال داده می‌شود که برخی از سفالینه‌های این گونه در شهر اصفهان تولید شده باشند؛ هر چند که در حال حاضر نه در این شهر و نه در سایر مناطق ایران، شواهد متقنی از تولید این گونه به‌دست نیامده است (شکل ۱۸). در حال حاضر نمونه‌های فراوانی از این گونه سفالین در کاوش‌ها یا بررسی‌های باستان‌شناسی مناطق مختلف ایران شناسایی شده است. از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: محوطهٔ نچیر خانلق شهر ری (مهجور و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۶؛ کانینگهام و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۳۲)؛ قلعهٔ الموت (مهجور، ۱۳۹۷: ۲۷) و تپه نرگهٔ تاکستان (مهجور، ۱۳۹۷: ۳۶-۳۷).

شکل ۱۸: سفال کوباچه متأخر رنگارنگ با نقوش گیاهی و انسانی، نیمه دوم قرن ۱۰ تا نیمه اول قرن ۱۱ ق. سمت راست: موزه ملی ایران با شماره اثر ۳۴۱۵ و سمت چپ: موزه لوور با شماره اثر AD 27780

سفال آبی و سفید-کوباچه: این شیوه تزئینی ترکیبی از نقاشی زیر لعاب آبی و سفید تک‌رنگ و کوباچه رنگارنگ بوده که باعث پدید آمدن طرح زیبا و متفاوتی روی ظروف سفالین شده است. این شیوه تزئینی تنها در ظروف دهانه‌باز همچون دیس یا بشقاب اجرا شده است. این گونه سفالین اغلب در سده ۱۱ ق. تولید شده و شهر اصفهان، یکی از مراکز اصلی احتمالی تولید چنین ظروفی بوده است (شکل ۱۹).

شکل ۱۹: دو نمونه سفال آبی و سفید-کوباچه، سده ۱۱ ق. احتمالاً تولید اصفهان، موزه هنر آسیایی با شماره اثر B60P1952 و موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 919-1904

سفال آبی و سفید: یکی دیگر از گونه‌های سفالی شاخص نقاشی زیر لعاب دوره صفوی را نمونه‌های معروف به «آبی و سفید»، تشکیل می‌دهند. این سفال‌ها هم به صورت تک‌رنگ آبی کبالتی و هم به صورت دو رنگ آبی کبالتی و سیاه، تولید و شناخته شده‌اند. طبق اشارات منابع تاریخی، همچون کتاب سفرنامه شاردن، سفال‌های آبی و سفید صفوی در شهرهای کرمان، مشهد، شیراز، یزد، تبریز و زرنند، تولید می‌شده‌اند (شاردن، ۱۳۳۶: ۳۳۲). آزمایشات پتروگرافی صورت گرفته روی نمونه‌های آبی و سفید، نشان می‌دهد که شهر اصفهان نیز از جمله مراکز دیگر تولید کننده این ظروف بوده است (Mason & Golombek, 2003). در این میان تولیدات آبی و سفید برخی شهرها همچون کرمان و مشهد چنان مشابه نمونه‌های چینی است که در طول دوره صفوی هلندی‌ها آن‌ها را با نام چینی‌های ساخت چین جا زدند

و در اروپا به فروش رساندند (شاردن، ۱۳۳۶: ۳۴۰). البته تولیدات کرمان و مشهد تفاوت‌های اندکی نیز با هم دارند. از آن جمله می‌توان به رنگ تیره‌تر آبی کبالتی، سختی بیشتر بدنه تولیدات مشهد نسبت به کرمان و از طرفی استفاده از قلم‌گیری سیاه در برخی از تولیدات آبی و سفید کرمان، اشاره کرد (محمدی‌فر و بلمکی، ۱۳۸۷: ۹۸؛ اکبری و صادقی طاهری، ۱۳۹۳: ۸۶؛ روحانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۰؛ Golombek, 2003: 262-263 و Mason & Golombek, 2003: 278). یکی از دلایل تشابه سفال‌های آبی و سفید ایران و چین در طول دوره صفوی، حضور و سکونت هنرمندان سفال‌گر چینی در برخی از مراکز ایران بوده است. این افراد شیوه‌های مختلف تولید و نقش‌پردازی سفال را به هنرمندان سفالگر ایرانی آموزش می‌دادند (سیوری، ۱۳۶۳: ۱۲۵). این سفال‌ها از لحاظ نوع فرم و شیوه نقش‌پردازی تا حدی مشابه نمونه‌های چینی بوده؛ اما گاه کتیبه‌هایی به زبان فارسی روی آن‌ها نگاشته شده است (شکل ۲۰ و ۲۱).

شکل ۲۰: نمونه‌هایی از سفال آبی و سفید سده ۱۰-۱۱ ه.ق، سمت راست: احتمالاً تولید کرمان، تاریخ ۱۰۴۹ ه.ق، موزه متروپولیتن با شماره اثر 65.109.2 و سمت چپ: احتمالاً تولید اصفهان، موزه روبال اونتاریو با شماره اثر DSC04697

شکل ۲۱: نمونه‌هایی از سفال‌های آبی و سفید سده ۱۰-۱۱ ه.ق، احتمالاً تولید مشهد، موزه بروکلین با شماره 34.6024 و موزه هنرهای ظریفه بوستون با شماره اثر SC285314

سفال آبی و سفید - منقوش تک‌رنگ/دو رنگ: این گونه سفالی در اصل ترکیبی از دو سبک مختلف نقش‌پردازی است که شامل آبی و سفید رایج صفوی و نقاشی دو رنگ قرمز و سبز روشن یا تک‌رنگ قرمز مایل به سبز (یا طلایی زیتونی) در زیر لعاب شفاف و بی‌رنگ می‌شود. با این توضیح که بخش‌هایی از بدنه ظروف با شیوه آبی و سفید طراحی شده و در میانه آن‌ها از نقاشی دو رنگ قرمز و سبز روشن یا تک‌رنگ قرمز مایل به سبز (یا طلایی زیتونی) نیز استفاده شده است. در نهایت یک لایه لعاب شفاف و غلیظ بی‌رنگ قلیایی، روی بدنه سفال را فرا گرفته است. در موارد معدودی علاوه بر تزئینات زیر لعابی، از نقوش سایه‌نما، در بخش‌های اندکی از بدنه ظرف، استفاده می‌شده است (Golombek, 2003: 262 و Fehervari, 2000: 288). این سفال‌ها بیشتر فرم دهانه‌باز، همچون کاسه و بشقاب، دارند، اما در مواردی نیز دهانه‌بسته هستند، همچون کوزه بطری یا کوزه قلیان. نقوش به‌کار رفته در آن‌ها بیشتر گیاهی و تا حدودی هندسی بوده اما موارد معدودی با نقوش جانوری یا کتیبه‌دار نیز شناسایی شده است. این شیوه تزئینی در بازه نیمه دوم سده ۱۱ه.ق تا نیمه اول سده ۱۲ه.ق تولید شده است. از جمله قدیمی‌ترین ظروف تاریخ‌دار با این شیوه تزئینی مربوط به سال ۱۰۸۴ه.ق است که امروزه در موزه دیوید دانمارک نگهداری می‌شود. با توجه به تشابهات بسیار نقوش این گونه سفالی با سایر گونه‌های منسوب به کرمان، سفالینه‌های این گروه نیز احتمالاً در شهر کرمان تولید شده‌اند (روحانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۱؛ Lane, 1971: 83 و Golombek, 2003: 256)؛ (شکل ۲۲).

شکل ۲۲: سفال آبی و سفید-منقوش دو رنگ، احتمالاً تولید کرمان، سمت راست با تاریخ ۱۰۸۴ه.ق، موزه دیوید با شماره اثر 4/1986 و سمت چپ موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 870-1876

سفال نقاشی سیاه یا خاکستری زیر لعاب بی‌رنگ: یکی دیگر از گونه‌های رایج سده‌های ۱۰-۱۱ه.ق، سفالینه‌های با تزئین نقاشی سیاه یا خاکستری در زیر لعاب بی‌رنگ و شفاف هستند. این سفالینه‌ها نیز خمیره سفید فریتی دارند و اشکال مختلف دهانه‌باز و دهانه‌بسته با این شیوه تزئینی شناسایی شده است. شیوه نقش‌پردازی این سفال‌ها تا حد زیادی مشابه نمونه‌های آبی و سفید این دوره هستند و احتمالاً برخی از آن‌ها در همان کارگاه‌هایی ساخته و پرداخت شده‌اند که سفالینه‌های آبی و سفید در آنجا تولید می‌شده است (شکل ۲۳). با این وجود در حال حاضر مرکز معتبری برای تولید این سفال‌ها شناخته نشده است. از جمله محوطه‌های شاخصی که این سفال‌ها در کاوش‌های باستان‌شناسی آن به‌دست آمده می‌توان به ذلف‌آباد فراهان در استان مرکزی، اشاره کرد (شراهی، ۱۳۸۷: ۹۴).

شکل ۲۳: سفال‌های نقاشی خاکستری زیر لعاب بی‌رنگ، سده ۱۱ ه.ق، ساوه، موزه ملی ایران با شماره اثر ۳۶۴۳ و ۳۶۲۵

سفال نقاشی در گلابه سبز روشن زیر لعاب بی‌رنگ (شبه‌سلادون): در این شیوه تزئینی، ابتدا روی خمیره سفید فریتی با یک لایه گلابه سبز روشن یا سبز شبه‌سلادون پوشانده و سپس با استفاده از رنگ سفید نقوش بسیار ظریف گیاهی یا هندسی، روی ظرف طراحی شده است. در مرحله بعد، در بخش‌های اندکی از طرح‌های کشیده شده، از رنگ آبی کبالتی به صورت نقوش خال‌مانند یا نواری غلیظ، استفاده می‌شود. البته استفاده از رنگ آبی کبالتی در همه ظروف این گونه تزئینی به کار نرفته و مواردی نیز به صورت تک‌رنگ سفید هستند. در نهایت نیز یک لایه لعاب غلیظ و شفاف بی‌رنگ روی کل بدنه ظرف را در بر می‌گیرد. این شیوه تزئینی بیشتر در ظروف دهانه‌باز، مانند بشقاب، به کار رفته؛ اما مواردی نیز با فرم دهانه‌بسته شناسایی شده‌اند. با توجه به شواهد موجود چنین به نظر می‌رسد که این شیوه تزئینی بیشتر در بازه سده ۱۱ ه.ق تولید شده و از جمله مراکزی که برای تولید این ظروف معرفی شده، می‌توان به شهر کرمان اشاره کرد (Fehrevari, 2000: 277 و Pope, 1977: 1659). هر چند که تاکنون هیچ شواهد متقنی از کارگاه‌های تولید این سفال در کاوش‌های باستان‌شناسی این شهر به دست نیامده است (شکل ۲۴).

شکل ۲۵: سفالینه نقاشی سفید زیر لعاب تک‌رنگ یا دورنگ، شبه‌سلادون، احتمالاً تولید کرمان، سده ۱۱ ه.ق، سمت راست: موزه بریتانیا با شماره اثر 1896,0626.3 و سمت چپ: موزه دیوید با شماره اثر 16/2010

سفال نقاشی در گلابه قهوه‌ای روشن زیر لعاب بی‌رنگ: سفالینه‌های این گروه تا حد زیادی مشابه گونه قبل هستند با این تفاوت که رنگ گلابه آن‌ها قهوه‌ای روشن است. این سفالینه‌ها نیز احتمالاً در بازه زمانی سده ۱۱ ه.ق تولید شده و با توجه به تشابهات بسیار در طراحی نقوش آن‌ها با گونه قبل، احتمال می‌رود در شهر کرمان تولید شده باشند (Crowe, 1992: 329 و Fehervari, 2000: Fig.340)؛ هر چند که در حال حاضر هیچ شواهد متقنی در این زمینه وجود ندارد. این سفال‌ها از پراکندگی اندکی در ایران برخوردار هستند و تاکنون تنها نمونه‌های کمی مورد شناسایی قرار گرفته است (شکل ۲۶).

شکل ۲۶: دو نمونه از سفال نقاشی زیر لعاب در گلابه قهوه‌ای روشن، سده ۱۱ ه.ق، احتمالاً تولید کرمان، موزه بروکلین با شماره اثر CUR.86.227.193 و CUR.42.212.35

سفال نقاشی سبز روشن زیر لعاب قهوه‌ای روشن یا زرد: در حال حاضر نمونه‌های اندکی از این شیوه تزئینی شناخته شده است. در این شیوه ظروف کوچک‌اندازه‌ای، همچون پیاله، با خمیره سفید فریتی تولید شده که روی آن‌ها نقوش ساده گیاهی به رنگ سبز روشن کشیده شده و در نهایت یک لایه لعاب قهوه‌ای روشن یا زرد کل بدنه را فرا گرفته است. این سفال‌ها اغلب در بازه سده ۱۱-۱۲ ه.ق تاریخ‌گذاری شده و مرکز تولیدی معتبری برای آن‌ها شناسایی نشده است (شکل ۲۷).

شکل ۲۷: دو نمونه سفال نقاشی سبز روشن زیر لعاب قهوه‌ای روشن یا زرد، سده ۱۱-۱۲ ه.ق، سمت راست: موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 995-1883 و سمت چپ: به‌دست آمده از کاوش‌های مسجد جامع عتیق اصفهان (عکس از خانم دادخواه)

سفال کوباچه متأخر (گونه ۲): یکی دیگر از گونه‌های سفالی معروف به کوباچه متأخر را نمونه‌های با تزئین نقاشی زیر لعاب فیروزه‌ای با خمیره سفید فریتی تشکیل می‌دهند. در سفالینه‌های این گونه، بر خلاف نمونه‌های قبلی، تنها از تک‌رنگ سیاه برای نقش‌پردازی استفاده شده است. نقوش به‌کار رفته در این سفال‌ها تنوع چندانی نداشته و بیشتر شامل اشکال مختلف گیاهی است (شکل ۲۸). با توجه به آزمایشات پتروگرافی صورت گرفته روی برخی از سفالینه‌های این گونه، شهر مشهد از جمله مراکزی محسوب می‌شود که در سده دهم هجری، چنین سفال‌هایی را تولید کرده است (Golombek, et.al., 1996: 242-243). این سفالینه‌ها گاه در کاوش‌های برخی محوطه‌های باستانی ایران شناسایی شده که از آن جمله می‌توان به تپه نرگه تاکستان (مهبجور، ۱۳۹۷: ۳۶)، اشاره کرد.

سفال‌های پاشیده لکه‌ای زیر لعاب فیروزه‌ای: این گونه سفالین از نمونه‌های کمتر رایج این دوران محسوب می‌شود. در این شیوه تزئینی نقوشی به‌صورت پاشیده لکه‌ای خال‌مانند و به رنگ سیاه، روی بدنه سفال پاشیده یا پخش می‌شود، سپس یک لایه لعاب شفاف فیروزه‌ای رنگ کل بدنه سفال را در بر می‌گیرد. این شیوه تزئینی در انواع ظروف دهانه‌باز و بسته به‌کار رفته و تاریخ سده ۱۱-۱۲ ق. برای آن در نظر گرفته شده است (شکل ۲۸). از جمله مراکزی که این گونه سفالین در آن شناسایی شده می‌توان به محوطه ذلف‌آباد فراهان (شراهی، ۱۳۸۷: ۲۱۵)، اشاره کرد. تاکنون هیچ مرکز معتبری برای تولید این گونه سفالی شناسایی نشده است.

شکل ۲۸: سفال گونه دوم کوباچه متأخر، سده ۱۰-۱۱ ق. موزه ملی Adrien Dubouché با شماره 471 در سمت راست و سفال پاشیده لکه‌ای زیر لعاب فیروزه‌ای، سده ۱۱-۱۲ ق. موزه فریبیر با شماره S1997.68 در سمت چپ

سفال با تکنیک قالبی و نقاشی زیر لعاب: سفال‌های این گونه تزئینی اغلب فرم دهانه‌بسته، همچون گلدان یا بطری دارند. خمیره این سفال فریتی سفیدرنگ بوده و روی بدنه آن‌ها ابتدا یک لایه گلابه رنگی هم‌چون قهوه‌ای روشن یا لاجوردی، اجرا شده است. در مرحله بعد، از تکنیک قالبی برای نقش‌پردازی بخش‌هایی از بدنه سفال استفاده شده است. سپس قسمت‌های دارای نقش قالبی، با رنگ‌هایی هم‌چون آبی تیره، سفید، سبز روشن یا قهوه‌ای روشن، رنگ‌آمیزی شده‌اند. در نهایت نیز یک لایه لعاب غلیظ و شفاف بی‌رنگ، روی کل بدنه سفال را در بر گرفته است. نقوش به‌کار رفته در این سفال‌ها بیشتر شامل اشکال مختلف گیاهی مانند نقش گلدانی یا گل تک‌شاخه است (شکل ۲۹). در حال حاضر شواهد تولید این سفال‌ها تنها در کاوش‌های محوطه تاریخی خانه مروج شهر اردبیل به‌دست آمده است (یوسفی، ۱۳۸۵). تاریخی که برای این گونه سفالی در نظر گرفته شده نیمه دوم سده ۱۱ تا نیمه اول سده ۱۲ ق. است.

شکل ۲۹: نمونه‌هایی از سفال‌های با تکنیک قالبی-نقاشی زیر لعاب در گلابه رنگی، سده ۱۱-۱۲ ه.ق، سمت راست: موزه ویکتوریا و آلبرت با شماره اثر 973-1886 و سمت چپ: به‌دست آمده از کاوش‌های اردبیل (یوسفی، ۱۳۸۵)

سفال نقاشی آبی کبالتی زیر لعاب فیروزه‌ای یا آبی روشن: سفال‌های این گروه خمیره سفید فریتی نازک دارند و با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. در این سفال‌ها از تزئینات آبی کبالتی در زیر لعاب فیروزه‌ای روشن یا آبی روشن استفاده شده است. نقوش به‌کار رفته در آن‌ها شامل اشکال مختلف گیاهی، هندسی و کتیبه‌دار به خط نسخ تحریری یا نستعلیق است. این سفال‌ها از فراوانی بسیار اندکی برخوردار بوده و تاکنون تنها قطعات پراکنده‌ای از آن در برخی محوطه‌ها همچون قلعه‌سنگ سیرجان، دژ لشتان و برخی دیگر از محوطه‌های کرانه‌های شمالی خلیج فارس، شناسایی شده است (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰؛ وثوقی و همکاران، ۱۴۰۰ و Priestman, 2005: p412, plate161). نمونه‌هایی از این سفال‌ها در موزه ملی ایران وجود دارد که به مراکزی همچون اصفهان و تبریز منسوب هستند (شکل ۳۰). با توجه به ویژگی‌های تزئینی به‌کار رفته در این سفال‌ها و اطلاعات موجود در برخی موزه‌ها، احتمالاً در بازه زمانی سده ۱۱ ه.ق، تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ در عین حال مرکز تولیدی آن‌ها نامشخص است.

شکل ۳۰: نمونه‌هایی از سفال‌های با تزئین نقاشی آبی کبالتی زیر لعاب فیروزه‌ای یا آبی روشن، آذربایجان و اصفهان، سده ۱۱ ه.ق، محل نگهداری: موزه ملی ایران با شماره ثبت ۳۹۸۰ و ۳۷۶۰

د) سفال‌های خمیره سنگی با تکنیک نقاشی روی لعاب: گروه آخر سفالینه‌های لعاب‌دار خمیره سنگی دوره صفوی را نمونه‌های با تکنیک نقاشی روی لعاب تشکیل می‌دهند. این سفالینه‌ها در اصل تداوم آثار تولیدی سده‌های میانی اسلامی هستند که با تغییراتی در فرم و رنگی که بیشتر متمایل به قرمز مسی بوده، در دوره صفوی نیز، ادامه پیدا کرده‌اند. این سفالینه‌ها نیز مانند نمونه‌های سده‌های میانی اسلامی، به چند گروه مختلف تقسیم‌بندی شده که بدین شرح است:

سفال زرین‌فام: این شیوه تزئینی در سده‌های ۶ تا ۸ ه.ق از رونق ویژه‌ای برخوردار بوده است؛ اما پس از آن تا مدتی روند تولید این ظروف دچار افول شد. در دوره صفوی، روند تولید این ظروف از رونق ویژه‌ای برخوردار بود و ظروف مختلف زرین‌فام دوباره ساخته شد (Fehervari, 2000: 289; Canby, 1999: 159). در این سفال‌ها فرم‌های مختلف دهانه‌باز و بسته به کار رفته است. در این میان برخی از فرم‌ها، همچون بطری یا صراحی، تا پیش از این دوره در تولید ظروف زرین‌فام استفاده نمی‌شده است. نقوش به کار رفته در این سفال‌ها بیشتر شامل اشکال مختلف گیاهی بوده که از این جنبه نیز تا حد زیادی متفاوت با نمونه‌های سده‌های میانی اسلامی است؛ چرا که بر خلاف نمونه‌های سده‌های میانی اسلامی، در زرین‌فام‌های این دوره از نقوش انسانی استفاده نشده و حتی نقوش حیوانی نیز به ندرت به کار رفته است (Fehervari, 2000: 289). در این سفال‌ها بیشتر از تکرنگ طلایی متمایل به قرمز یا مسی‌رنگ، برای نقش‌اندازی روی لعاب استفاده شده است (شکل ۳۱). اما در موارد معدودی، ابتدا روی بدنه ظرف، که گاه یک لایه گلابه سفید نیز داشته، طرح‌هایی به صورت پاشیده یا منقوش به رنگ لاجوردی یا زرد کشیده شده، سپس یک لایه لعاب قلعی سفید شفاف و به نسبت نازک روی نقوش را فرا می‌گیرد. نازکی لعاب قلعی باعث می‌شود که نقوش زیر لعاب مشخص باشد. در نهایت با استفاده از رنگ زرین یا طلایی نقوش مختلف روی لعاب قلعی ایجاد شده است. به این ترتیب از دو تکنیک نقاشی زیر لعاب و روی لعاب برای نقش‌پردازی این سفال‌ها استفاده می‌شود (شکل ۳۲). نمونه‌های دورنگ زرد و طلایی اغلب در نیمه دوم سده یازدهم هجری تولید شده‌اند اما نمونه‌های دو رنگ لاجوردی و طلایی در بیشتر ادوار حکومت صفوی شناسایی شده‌اند (Fehervari, 1973: 137 و Lane, 1971: 102). رنگ زمینه سفال‌های زرین‌فام بیشتر سفید بوده اما در مواردی، مشابه نمونه‌های سده‌های میانی اسلامی، از دو رنگ مختلف سفید و لاجوردی برای زمینه نقش استفاده شده است. در حال حاضر شواهد چندانی از مراکز تولیدی سفال زرین‌فام در این بازه‌ها دست نیست؛ هر چند که برخی پژوهشگران اعتقاد دارند این سفال‌ها در شهرهایی همچون تبریز، کاشان، مشهد و سپس اصفهان و کرمان، تولید شده‌اند (حسینی و فرخ‌فر، ۱۴۰۱: ۹۴). علاوه بر این، در کاوش‌هایی که در شهر اردبیل صورت گرفته، شواهدی از کارگاه و کوره‌های تولید سفال دوره صفوی در آن به دست آمده و به گفته کاوش‌گر، در این کارگاه سفالینه‌های زرین‌فام نیز تولید می‌شده است (یوسفی، ۱۳۸۵: ۱۱۴)؛ هر چند که تاکنون شواهد متقنی از آن منتشر نشده است. در شهر کاشان نیز با وجود آنکه شواهد تولید این سفال به دست نیامده، اما کاشی‌های زرین‌فام کتیبه‌داری در بازه ۸۸۳ تا ۹۶۷ ه.ق شناسایی شده که بیشتر آن‌ها در محدوده شهرستان کاشان قرار گرفته‌اند. وجود این کاشی‌ها، یکی از نشانه‌های تداوم سنت زرین‌فام در این منطقه بوده است. روی برخی از کاشی‌های سال‌های ۸۹۹ تا ۹۰۲ ه.ق، نام هنرمند سازنده با لقب «غضائری» ذکر شده است (مشهدی نوش‌آبادی و غیائیان، ۱۳۹۹: ۱۲۸-۱۳۰). همه این شواهد نشان می‌دهد که تولید سفال زرین‌فام احتمالاً از سده دهم هجری، یا آغاز دوره صفوی به بعد، اتفاق افتاده است. برخی پژوهشگران تاریخ احتمالی تولید سفال زرین‌فام را سده دهم هجری در نظر گرفته‌اند؛ اما نمونه‌های لاجوردی-زرین‌فام بیشتر مربوط به سده یازدهم هجری و پس از آن هستند (حسینی و فرخ‌فر، ۱۴۰۱: ۹۳-۹۴).

شکل ۳۱: دو نمونه سفال زرین‌فام تکرنگ سده ۱۰-۱۱ ه.ق، سمت راست: موزه بریتانیا با شماره اثر G.405 و سمت چپ: موزه ملی ایران با شماره اثر ۲۱۴۲۲

شکل ۳۲: نمونه‌هایی از ظروف زرین‌فام دورنگ زیرلعابی و رولعابی، سده ۱۰-۱۱ ه.ق، سمت راست: موزه بریتانیا با شماره اثر 1894,0219.1 و سمت چپ: موزه بریتانیا با شماره اثر 89583001

سفال زرین‌فام در زمینه رنگی: این شیوه تزئینی نیز تا حد زیادی مشابه نمونه‌های سده‌های میانی اسلامی است که در آن از تکرنگ طلایی متمایل به قرمز برای نقش‌اندازی در زمینه‌ای به رنگ لاجوردی استفاده شده است. لازم به ذکر است که این سفال‌ها اغلب با نام لاجوردی-زرین‌فام شناخته شده‌اند. البته در مواردی رنگ زمینه لاجوردی تا حدودی تغییر کرده و از رنگ‌های لاجوردی روشن، لاجوردی متمایل به بنفش و گاه فیروزه‌ای استفاده شده است. نقوش استفاده شده در این سفال‌ها تفاوت چندانی با نمونه‌های زرین‌فام ندارند و بیشتر از اشکال گیاهی و در موارد معدودی جانوری، برای نقش‌اندازی استفاده شده است. این سفال‌ها اغلب در بازه زمانی سده ۱۱ ه.ق تولید شده‌اند؛ اما در حال حاضر هیچ مرکز معتبری که این سفال در آن تولید شده باشد، شناسایی نشده است (شکل ۳۳).

شکل ۳۳: نمونه‌های مختلفی از ظروف زرین‌فام با زمینه رنگی، سده ۵۱۱ ه.ق. موزه آشمولین با شماره اثر EAX.3080، موزه فیتز با شماره اثر C.140-1935 و موزه بریتانیا با شماره اثر G.397

نتیجه‌گیری

دوره صفوی را می‌توان یکی از ادوار بسیار مهم تاریخی ایران در زمینه تولید سفال معرفی کرد. در طول این دوره و بنا به دلایلی هم‌چون توجه بیش از پیش حاکمان به سفال‌گری و به‌ویژه بحث صادرات آن به کشورهای اروپایی و در عین حال رقابت با نمونه‌های تولیدی کشور چین، شاهد تولیدات بسیار متنوع و با کیفیت سفالی هستیم. این سفالینه‌ها در مراکز متعدد و شناخته شده‌ای هم‌چون کرمان، مشهد، اصفهان، تبریز و اردبیل، تولید شده‌اند. بیشتر این نمونه‌ها را سفالینه‌های نقاشی زیر لعاب با خمیره سنگی یا فریتی تشکیل داده‌اند؛ اما نمونه‌های دیگری با تزئین نقاشی روی لعاب و لعاب‌دار تک‌رنگ نیز شناسایی شده که از کیفیت نسبتاً قابل توجه ساخت و تزئین برخوردار هستند. گروهی از تولیدات سفالین این دوره تا حد زیادی تقلیدی از نمونه‌های چینی بوده مانند سفالینه‌های آبی و سفید و یا نمونه‌های تک‌رنگ سبز زیتونی، اما گروه دیگری نیز از لحاظ فرم یا شکل ظرف، تا حدود زیادی تحت تأثیر نمونه‌های اروپائی بوده‌اند مانند برخی فرم‌های گلدانی شکل در سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ قالبی یا برخی نمونه‌های جا تخم‌مرغی در سفال‌های تک‌رنگ سفید کوباچه. این تشابهات نشان می‌دهد که سفال‌گران ایرانی از یک طرف تا حدودی تحت تأثیر هنر چینی بوده و از طرف دیگر نیم‌نگاهی هم به بازار اروپائی داشته‌اند. با توجه به این موارد شاید بتوان چنین بیان کرد که مهم‌ترین دلیل تنوع‌بخشی سفالینه‌های تولیدی این بازه زمانی و توجه حاکمان وقت بدان، بازار رو به رونق و خریداران بسیار اروپائی بوده است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی نویسنده بوده و تمام کارهای مربوطه توسط وی صورت پذیرفته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- اسکندری، نصیر، ۱۴۰۲، گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی سواحل شهرستان بندرعباس، آرشیو کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- اقتداری، احمد، ۱۳۴۸، آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- اکبری، عباس و صادقی طاهری، علی، ۱۳۹۳، «بررسی تطبیقی سفال‌های کرمان و مشهد در دوره صفوی و میزان تأثیر آنها از هنر چینی»، مجله نگره، ش ۲۹، صص ۷۵-۸۷.
- امیرحاجلو، سعید و صدیقیان، حسین، ۱۳۹۹، «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های دوران اسلامی محوطه قلعه‌سنگ شهر قدیم سیرجان»، مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰(۲)، ۱۵۵-۱۸۰.
- حسینی، هاشم و فرخ‌فر، فرزانه، ۱۴۰۱، «سفالینه زرین‌فام عصر صفوی: بازشناخت فرم، طرح و مراکز ساخت»، مجله نگره، ش ۶۲، صص ۸۱-۹۷.
- حسینی، هاشم، ۱۳۸۹، «مقایسه تأثیر هنر سفال‌گری چین بر ایران ادوار تیموری و صفوی»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۴۱، صص ۷۱-۸۲.
- خسروزاده، علیرضا، ۱۳۹۱، فصل دوم بررسی باستان‌شناختی جزیره قشم، آرشیو کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- روحانی، حمیدرضا؛ احمدی زاویه، سعید و سلاجقه، حسن، ۱۴۰۰، «گونه‌شناسی سفال‌نگاره‌های چندرنگ کرمان در عصر صفوی»، مجله هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۶(۴)، ۴۷-۵۷.
- سیوری، راجر، ۱۳۶۳، ایران عصر صفوی، ترجمه احمد صبا، تهران: نشر کتاب.
- شاردن، ژان، ۱۳۳۶، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، جلد چهارم، تهران: امیر کبیر.
- شراهی، اسماعیل، ۱۳۸۷، گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و حریم پیشنهادی محوطه زلف‌آباد فراهان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
- شراهی، اسماعیل، ۱۳۹۰، گزارش سومین فصل کاوش باستان‌شناسی محوطه ذلف‌آباد فراهان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۸۰، سفال و سفال‌گری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، تهران: نشر ققنوس.
- کانینگهام، رابین؛ صدیقیان، حسین؛ مهجور، فیروز و فاضلی‌نثلی، حسن، ۱۳۹۰، «دشت تهران در دوران اسلامی»، مجله مطالعات ایرانی، س ۱۰، ش ۲۰، صص ۲۱۷-۲۴۴.
- گروبه، ارنست، ۱۳۸۴، سفال اسلامی، ج ۷ از مجموعه هنر اسلامی خلیلی، ترجمه فرناز حایری، تهران: نشر کارنگ.
- لباف خانیکی، رجب‌علی، ۱۳۹۳، جایگاه سفال‌های آستان قدس رضوی در سفالگری ایران، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- محمدی‌فر، یعقوب و بلمکی، بهزاد، ۱۳۸۷، «هنر سفال‌گری در دوره صفویه: بررسی تکنیک و نقش‌مایه‌های هنری»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۳۵، صص ۹۳-۱۰۲.
- مشهدی‌نوش‌آبادی، محمد و گیاثیان، محمدرضا، ۱۳۹۹، «لواح زرین‌فام کاشان در اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری»، مجله پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۲(۳)، ۱۰۷-۱۳۲.

منتظر ظهوری، مجید؛ صدیقیان، حسین و محمدی، سارا، ۱۴۰۲، «پژوهشی تحلیل بر سفالینه‌های موسوم به گمبرون»، *مجله اثر*، ۴۴(۱)، ۱۲۵-۱۴۰.

مهجور، فیروز، ۱۳۹۷، *سفالینه گونه موسوم به کوباچه*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مهجور، فیروز؛ ابراهیمی‌نیا، محمد و صدیقیان، حسین، ۱۳۹۰، «بررسی باستان‌شناسی سفال‌های دوره اسلامی محوطه باستانی نچیر خانلق ری»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، ش ۴، صص ۱۷۳-۱۹۲.

وثوقی، محمدباقر و همکاران، ۱۴۰۰، *در جستجوی کجاران: پژوهشی در اسطوره، تاریخ و باستان‌شناسی قلعه شهر لشتان*، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

یوسفی، حسن، ۱۳۸۵، *گزارش گمانه‌زنی و کاوش در محوطه خانه تاریخی مروج (خلیل‌زاده)*، آرشیو کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.

References

- Canby, Sh., 1999, **The Golden Age of Persian Art (1501 - 1722)**, London: British museum.
- Crowe, Y., 1992, "Ceramics xv. The Islamic Period, 16th-19th Centuries", **Encyclopedia Iranica**, Ehsan Yarshater (ed), Vol. V, Fase. 3, pp. 327-331.
- Fehervari, G., 1973, **Islamic pottery: A comprehensive study based on the Barlow collection**, London: Faber and Faber limited.
- Fehervari, G., 2000, **Ceramics of the Islamic world in the Tareq Rajab museum**, London: I. B Tauris publishers.
- Golombek, L., 2003, "The Safavid ceramic industry at Kirman", **Iran**, Vol41, pp 253-270.
- Golombek, L., Mason, R. B., & Bailey, G. A., 1996, **Tamerlane's Tableware**, Toronto: Mazda Publishers.
- Hansman, J., 1985, "Julfar: An Arabian port. Its settlement and far Eastern ceramic trade from the 14th to the 18th centuries", **Royal Asiatic Society prize publication fund**, vol22, London.
- Hobson, R. L., 1932, **Guide to the Islamic pottery of the Near East**, London, British Museum.
- Kennet, D., & Priestman, S., 2002, "The Williamson collection project: Sasanian & Islamic pottery from Southern Iran", **Iran**, Vol40.
- Kennet, D., 2004, **Sasanian and Islamic pottery from Ras al-Khaimah (e-Book version): Classification, chronology and analysis of trade in the Western Indian Ocean**, Durham University, Oxford: BAR Int.
- Lane, A., 1971, **Later Islamic pottery: Persia, Syria, Egypt & Turkey**, London: Faber and Faber.
- Mason, R., & Golombek, L., 2003, "The petrography of Iranian Safavid ceramics", **Journal of archaeological science**, Vol30, pp 251 – 261.
- Pope, A. U., 1977, **Ceramic art in Islamic times, in a survey of Persian art**, Vol IV, Tehran: Soroush.
- Pope, A.U. & Ackerman, P. 1969, **A survey of Persian Art: From prehistoric times to the present**, Vol4, Tehran, Manafzadeh group.
- Priestman, S. 2005, **Settlement and Ceramics in the Southern Iran: An Analysis of the Sasanian and Islamic Periods in the Williamson Collection**, Unpublished M.A. Thesis: University of Durham.
- Priestman, S. 2013, **A Quantitative Archaeological Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and western Indian ocean, 400–1275 AD**, Unpublished PhD Thesis, Centre for Maritime Archaeology, University of Southampton.

- Razeghi Mansor, H., et. al. 2021, "The Chinese ceramics unearthed from the site of Jahan Nama palace", **Journal of archaeological studies**, 12(4). 107-133.
- Soustiel, L., and Allan, J., 1995, "The problem of Seljuk monochrome wares", **Islamic art in the Ashmolean Museum**, part two, Berlin: Oxford university press, pp 85-116.
- Stocks, R., 1996, "Wadi Haqil survey November 1992", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies** 26, pp 145-163.
- Watson, O., 2004, **Ceramics from Islamic lands**, London: Thames & Hudson.